

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRDƏ VURĞU PROBLEMI: MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN TƏDRISİNDƏ VURĞUNUN ƏHƏMİYYƏTİ

Bir çox dillərin fonetik sistemində başqa hadisələr kimi, vurğu məsələsi də özünəməxsus yer tutur. Həm vurğu, həm də fonetik hadisələr məsələsi mürəkkəb sözlərin yaranmasında daha qabarıq şəkildə müşahidə edilən məsələlərdəndir. Bu məsələlərin işlənməsi və izahı mürəkkəb sözlərin bəzi səciyyəvi cəhətlərinin aydınlanmasına da kömək edə bilər. Elə bu səbəbə görə də mürəkkəb sözlərin yaranmasında xüsusi yer tutan bu cəhəti nəzərdən keçirmək mütləqdir.

Müxtəlif dillərdə vurğunun tutduğu yer də fərqlidir. Hər bir dildə eyni sözün ayrıca tələffüzü ilə onun cümlə daxilindəki tələffüzündən asılı olaraq, vurğunun da yeri dəyişə bilər. Belə dəyişməni biz eyni söz haqqında dialekt və ədəbi dil arasında da görə bilərik. Məsələn, rus dilində heca vurğusunun vəziyyəti və yaxud yeri sabit deyildir. Beləliklə də görürük ki, rus dilində heca vurğusu nəinki sərbəst, həm də mütəhərrikdir.

Lakin elə dillər də vardır ki, orada heca vurğusu həmişə sabit bir vəziyyət və mövqeyə malikdir. Belə dillərə fransız və polyak dillərini misal göstərmək olar. Birincidə vurğu həmişə sonuncu və ikincidə isə həmişə axırdan ikinci hecədə olur. İngilis dilində isə vurğu səslərin kəmiyyət və keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu da belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, orada heca vurğusu sərbəst olub, birinci, ikinci və üçüncü və s., hətta sonuncu hecədə də ola bilər. İngilis dilində mürəkkəb sözlərdə vurğu mürəkkəb sözü təşkil edən birinci komponentin birinci hecası üzərinə düşür, məs: “a blackboard” – “ləvhə”. Lakin “qara taxta” mənasında işləmiş olsaq – “a black board” görürük ki, iki sərbəst söz kimi hər bir komponent ayrı-ayrı vurğulara malik olmuşdur. Türk dillərində isə vurğu başlıca olaraq axırıncı hecaya düşür. Lakin türk dillərində də, xüsusilə Azərbaycan dilində çoxhecalı sözlərdə və yaxud mürəkkəb sözlərdə bəzən iki və ikidən daha artıq vurğu ola bilər ki, bu da baş və ikinci dərəcəli vurğulara ayrılır. İkinci dərəcəli vurğu isə çoxhecalı sözlərin adətən baş və ya sonrakı hecasına düşür.

Şagirdlər vurğu haqqında ilkin biliklərə ibtidai sinifdən yiyələnmişdir. Vurğunun tədrisinə hələ ibtidai sinifdən başlamaq məqsədəuyğundur. Şagird vurğu haqqında ilkin biliklərə məhz ibtidai sinifdən yiyələnmişdir. Daha sonra isə vurğu haqqında öyrəndikləri məlumatlar sistemləşdirilməli və dərinləşdirilməlidir. Müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, duyumu güclü olan şagirdlər sözlərdə vurğunun yerini təyin etməkdə heç bir çətinlik çəkmirlər. Lakin mövzuların mənimsənilməsində çətinlik çəkən şagirdlərə vurğu bəhsi mənimsədilərəkən bir çox problemlər meydana çıxır. Bu mərhələdə vurğuya aid bütün məqamları ən kiçik detalına kimi şagirdlərə tədris etmək lazım gəlir.

Azərbaycan dilçiliyində, daha konkret desək, dilçiliyin fonetika bölməsində mühüm mövzulardan biri də vurğudur. Sözlərin düzgün orfoepik səslənməsini məhz vurğu tənzimləyir. Qrammatikaya aid ədəbiyyatlarda vurğunun bir çox növündən bəhs olunsa da orta məktəb dərslərində vurğunun, əsasən, üç növü tədris edilir: heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu.

Bu vurğu növlərinin içərisində daha geniş tədris olunarsa, əlbəttə ki, heca vurğusudur. Sözdə hecalardan birinin o birinə (və ya o birilərinə) nisbətən qüvvətli deyilməsinə vurğu deyilir. Vurğu qəbul edən heca vurğulu heca adlanır. Vurğulu heca vurğusuz hecalardan iki əlamətə görə fərqlənir: yüksək səs tonuna malik olur; qüvvətli tələffüz olunur.

Hər hansı sözdə vurğunu tapmaq üçün sözü hecalara ayırmadan nisbətən qüvvətli demək lazımdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, sözü hecalara ayıranda bütün hecalar eyni vurğu altında deyilir. Bu halda vurğunu müəyyənləşdirmək olduqca çətinləşir. Vurğunu asan tapmaq üçün sözü sərbəst tələffüz edib, hecaları nisbətən qüvvətli demək lazımdır. Bu cür tələffüz olunma zamanı hansı halda vurğu ilə bərabər sözün düzgün tələffüzü üst-üstə düşürsə, bu zaman vurğulu heca həmin hecadır.

Yazılışda vurğunu göstərmək üçün (') işarəsindən istifadə olunur. Bu işarə vurğu qəbul etmiş hecanın sait səsinin üzərinə qoyulur.

Türk mənşəli sözlərdə vurğu, əsasən, sözün son hecasına düşür. Məs: sarı', danla', danışıq', Eldəni'z və s. Qeyd etmək lazımdır ki, vurğusu son hecaya düşən sözlərin hamısı milli sözlər deyil. Dilimizdə yetərincə vurğusu son hecaya düşən alınma sözlər var. Məsələn, defi's, dialo'q, katib, enerji' və s. İstisna olaraq vurğusu əvvəle düşən əsl Azərbaycan sözləri də var: dü'nən, bi'ldir, sa'nki, ne'cə, ni'yə, a'ncaq, ba 'yaq, la'kin, ye'nə, ya'lnız və s. Bitişik yazılan mürəkkəb sözlərdə çox zaman vurğu son hecalara düşür. Ancaq bəzi mürəkkəb sözlər var ki, vurğusu əvvəle düşür. Məsələn, A'ğdaş, A'ğdam, Gö'yçay və s.

Azərbaycan dilində mürəkkəb sözləri əmələ gətirən sözlərin bir vurğu ilə deyilməsinin sözlərin bitişik yazılması üçün əsas xüsusiyyət hesab edənlər təhlil zamanı vurğu məsələsini xüsusi olaraq araşdırmadıqları üçün bu məsələdə bir-birinin əksini təşkil edən zidiyyətli fikirlər meydana gəlmişdir.

M.Hüseynzadənin fikrincə, birinci növ təyini söz birləşmələri ilə onlardan əmələ gəlmiş mürəkkəb sözləri bir-birindən ayıran əsas əlamət sözlərin müstəqil vurğuya malik olub-olmamasıdır. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərin hər biri müstəqil vurğuya malik olur və sözlər ayrı yazılır. Məsələn, “ala göz”, “qara qaş”, “ağ saqqal”, “şirin dil” və s. Həmin birinci növ təyini söz birləşmələrindən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərin tərkiblərindəki birinci söz müstəqil vurğunu itirir, vurğu yalnız ikinci sözün üzərinə düşür. Beləliklə də, birinci söz təyin etdiyi ikinci sözlə birləşməli olur. Məsələn, “alagöz”, “qaraqaş”, “ağsaqqal”, “şirindil” və s.

Təyini söz birləşmələri barədə tədqiqat aparmış bir çox alim – M.Adilov, Y.Seyidov da eynilə M.Hüseynzadə kimi birinci növ təyini söz birləşmələrinin komponentlərinin ayrı-ayrılıqda vurğu qəbul etdiyini, vurğunun ikinci komponentə salınmasıyla həmin birləşmələrin mürəkkəb sözə çevrildiyini qəbul edir.

Y.Seyidov göstərir ki, söz birləşmələrinin hər komponentinin özünəməxsus müstəqil vurğusu olur. Yəni söz birləşmələrinin əmələ gətirən sözlər ayrılıqda neçə ifadə edilirsə, söz birləşməsinin komponentinə çevrildəndə də eyni şəkildə ifadə edilir və onların vurğusunda hiss edilə biləcək heç bir dəyişiklik olmur. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir. Yaxud da bunlardan birinin vurğusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, digərinin vurğusu isə zəifləyir, ikinci dərəcəli vəziyyət alır və əsas vurğuya tabe şəkildə ifadə olunur. Alimin fikrincə, söz birləşmələrinin ayrı, mürəkkəb sözlərin bitişik yazılmasındakı əsas meyarlardan biri də məhz vurğudur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təyini söz birləşmələri ilə onlardan əmələ gələn mürəkkəb sözləri fərqləndirmək üçün vurğu həmişə əsas meyar ola bilmir. Müasir dilimizdə hər iki tərəfi birhəcalı sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri və onlardan əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlər – Ağdam, Ağdaş, Göyçay, Göygöl və s. vardır ki, bu sözlərdə vurğunun yeri məsələsi diqqəti cəlb edir.

Onu da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, vurğu problemi mövcud tədqiqatlarda öz həllini tam şəkildə tapmadığı üçün bu tipli mürəkkəb sözlərin bəzilərinin orfoqrafiyasında da sabitlik yoxdur.

Hər iki tərəfi birhəcalı sözdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələri və onlardan əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərin bir əsas birləşdirici vurğu daşdığı və bu vurğunun hər iki halda – həm birinci növ təyini söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözdə birinci komponentin üzərinə düşdüyünü bu tipli bütün təyini birləşmələri və onlardan əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlər haqqında demək olmaz. Məsələn, hər iki tərəfi birhəcalı sözdən ibarət olan “boş qab” birinci növ təyini söz birləşməsi və bundan əmələ gəlmiş “boşqab” mürəkkəb sözü yalnız tələffüzdə vurğunun yerinə görə bir-birindən fərqləndirilə bilər. Birinci halda, yəni birinci növ təyini söz birləşməsi kimi işləndikdə əsas vurğu birinci sözün – təyinin, ikinci halda isə, yəni mürəkkəb söz kimi işləndikdə ikinci sözün üzərinə düşür. Beləliklə, əsas vurğunun birinci sözdən ikinci sözə və əksinə, ikinci sözdən birinci sözün üzərinə keçirilməsi sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Birinci halda içərisi boş olan hər hansı qabdan söhbət getdiyi üçün əsas vurğu “boş” sözünün üzərinə düşür. İkinci halda isə xüsusi bir qabdan – boşqabdan söhbət gedir. Ona görə də vurğu “boşqab” mürəkkəb sözünün bir leksik vahid kimi fonetik cəhətdən formalaşmasının əsas göstəricisi olur. Deməli, vurğu burada fonetik tərkibi eyni olan iki ifadənin – birinci növ təyini söz birləşməsi və mürəkkəb sözün mənacə fərqlənməsinə xidmət edir.

Bu tipli konstruksiyalarda vurğu düzgün işlənməzsə və ya yeni leksik vahidin əmələ gəldiyi məlum olmazsa, o vaxt danışan və dinləyən arasında anlaşılmazlıq baş verir. Ona görə də demək lazımdır ki, vurğuya aid nəzəri hissənin mənimsədilməsi ilə yanaşı əyani və praktik olaraq da iş aparılması xüsusi önəm kəsb edir. Təlim texnologiyalarının inkişaf etdiyi müasir dövrdə təlim prosesində bu vasitələrin istifadəsi, əlbəttə, zəruridir. Tədris olunan mövzuların müasir texniki təlim vasitələri ilə mənimsədilməsi onların daha tez dərk olunması və yadda qalmasına səbəb olur. Buna görə də vurğu bəhsini tədris edərkən xüsusi səsləndirmələrlə sözlərin düzgün tələffüz qaydasını dərs prosesində şagirdlərə dinlətmək sözlərdə vurğunun yerini dəqiq təyin etməkdə onlara istiqamət vermiş olar. Sözdə vurğunun yerini dəyişdikdə mənanın necə dəyişdiyini vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözlər vasitəsilə və ya vurğunu hecada düzgün tələffüz etmədikdə sözün mənasının itdiyini səs yazısı şəklində əyani olaraq şagirdə dinlətmək onların vurğu haqqındakı dumanlı təsəvvürlərinə aydınlıq gətirmiş olar.

Dilçiliyimizdə istər ayrı-ayrı sözlərdə, istərsə də söz birləşməsi və mürəkkəb sözlərdə vurğunun yeri məsələsində mövcud fikir müxtəlifliyi bu fonetik göstəricinin orfoepik, orfoqrafik və qrammatik baxımdan mühüm əhəmiyyətinə biganə münasibətdən irəli gəlir. Həmçinin bu məsələ, yəni vurğunun yeri və vəzifəsi ilə bağlı orfoqrafik qaydaların olmaması da dilçilik ədəbiyyatında vurğu ilə bağlı qeyri-dəqiq fikirlərə rast gəlirik. Məsələn, “Müasir Azərbaycan dili” kitabında yazılır: “Söz birləşməsinin hər iki komponentinin özünəməxsus müstəqil vurğusu olur. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir, yaxud da bunlardan birinin vurğusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, digərinin vurğusu isə zəifləyir və əsas vurğuya tabe şəkildə ifadə olunur” [1, s. 30]. Nümunə kimi verilmiş sözlər sırasında isə “boş qab” – “boşqab”, “incə sənət” – “incəsənət” sözləri də yer alır.

“Göründüyü kimi, müəlliflər söz birləşmələrinin komponentlərinin hər birinin müstəqil vurğusu olduğunu qəbul edirlər. Mürəkkəb sözlərin isə bir vurğu altında deyildiyini qeyd etsələr də, vurğunun yerini göstərmirlər” [2, s. 41].

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri və mürəkkəb sözlərin bəzi xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilmiş, tədqiqat aparılmış olsa da, həllini tapmayan, diqqətdən kənar qalan məsələlər də olduqca çoxdur. Belə məsələlərdən biri də izafət tərkibləridir. Tədqiqat apardığımız zaman dilçilik ədəbiyyatımızda izafət tərkibləri haqqında dolğun məlumat tapmaq mümkün olmadı. İzafət tərkiblərinin söz birləşməsi və mürəkkəb söz keçidində öyrənilməsi vacibdir. Ada nəzər salsaq, “izafət tərkibləri” dedikdə ağılımıza ilk gələn sözlərin birləşməsindən əmələ gələn tərkiblərdir. Lakin dilimizdə söz birləşmələri və tərkiblər mütləq şəkildə ayrı yazılır. İzafət tərkibləri isə mürəkkəb sözlərdə olduğu kimi defislə yazılır. İzafət tərkiblərinin defislə yazılması, dilçiliyimizin qaydalarına əsasən, onları mürəkkəb söz hesab etməyi tələb edir. Ərəb və fars qrammatikalarında “təyini söz birləşməsi” hesab olunan izafətlər Azərbaycan dilçiliyinə mürəkkəb isimlər formasında daxil olmuşdur. Nümunə üçün nəzər salaq: abi-həyat, çərxi-fələk, əhvali-ruhiyyə, tərjümayi-hal, tərki-dünya, vəsfi-hal və s. Bu nümunələrin hamısı dilimizdə mürəkkəb isimlər hesab olunur.

Bildiyimiz kimi, dilimizdə mürəkkəb sözləri əmələ gətirən sözlər birləşdikdən sonra bir əsas vurğu altında tələffüz olunur. Ancaq yuxarıda nümunə üçün verdiyimiz sözlərin bir qismi bu qaydaya tabe olmamışdır. Belə ki, izafət tərkibləri dilimizdə mürəkkəb söz hesab olunursa, deməli, vahid vurğu altında tələffüz olunmalıdır. Lakin orfoqrafiya-orfoepiya

lügətinə nəzər saldıqda görürük ki, belə deyil: “a'bi-həya't” [3, s. 8], “çə'rx-i-fələ'k” [3, s. 35], “əhva'li-ruhiyyə” [3, s. 57], “tərcüme'yi-ha'l” [3, s. 168] və “tərki-dünya' ” [3, s. 169], “və'sfi-ha'l” [3, s. 183]. Nümunələrin vurğusuna diqqət etsək, bir qismində hər sözə bir vurğu olmaqla izafət tərkibinə iki vurğu, bir qismində isə vahid vurğu göstərilmişdir. Səbəbini izah etmək qeyri-mümkündür. Əgər dilçilikdə izafət tərkibləri təyini söz birləşməsi yox, mürəkkəb söz hesab olunursa, mütləq onların bir əsas vurğusu göstərilməlidir.

Apardığımız araşdırmalar biz göstərir ki, vurğu problemi dilçiliyimizdə öz həllini tapmamışdır. Bunu da demək mütləqdir ki, mürəkkəb sözlər əmələgəlmə yolları nəzərə alınaraq əsas və ona tabe olan asılı vurğudan ibarət ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
2. Bəşirova A. Azərbaycan dilində vurğu. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 112 s.
3. Talıblı E., Şahbazova Z., İbrahimov S., Zeyniyeva S., Süleymanlı R., Ellazov F, Hüseynov M., Əsədov Ə., Nəbiyeva Ş., Hüseynov N., Əliyeva R. Orfoqrafiya-orfoepiya lügəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2015, 224 s.

Açar sözlər: mürəkkəb söz, vurğu, söz birləşməsi, tədris çətinliyi, əsas vurğu, heca vurğusu

Key words: compound word, stress, word combination, learning difficulty, primary stress, syllable stress

Ключевое слово: сложное слово, ударение, словосочетание, трудность в обучении, основное ударение, слоговое ударение

The problem of accent in compound words: The importance of accent in teaching complex vocabulary

Summary

Like other phenomena in the phonetic system of many languages, the question of accent has a special place. Both stress and phonetic phenomena are among the issues that are more prominently observed in the formation of complex words. Elaborating and explaining these issues can also help clarify some of the characteristics of complex words. For this reason, it is necessary to consider this aspect, which has a special place in the formation of complex words. In the Azerbaijani language, those who consider the pronunciation of words forming compound words with one accent to be the main feature for writing words adjacent to each other, did not specifically investigate the issue of accent during the analysis, so conflicting opinions were formed on this issue. It is advisable to start teaching the accent from the primary school. Then, the information they learn about accent should be systematized and deepened. Based on our observations, we can say that students with a strong sense do not have any difficulty in determining the place of stress in words.

Проблема акцента в сложных словах: Значение акцента при обучении сложной лексике

Резюме

Как и другие явления в фонетической системе многих языков, вопрос об ударении занимает особое место. И ударение, и фонетические явления относятся к числу проблем, которые более заметно наблюдаются при образовании сложных слов. Разработка и объяснение этих вопросов также может помочь прояснить некоторые характеристики сложных слов. По этой причине необходимо учитывать этот аспект, который занимает особое место в образовании сложных слов. В азербайджанском языке те, кто считает произношение слов, образующих сложные слова с одним ударением, основным признаком написания смежных друг с другом слов, при анализе специально не исследовали вопрос ударения, поэтому по этому поводу сложились противоречивые мнения. Проблема. Обучение акценту целесообразно начинать с начальной школы. Затем информацию, которую они узнают об акценте, следует систематизировать и углубить. Основываясь на наших наблюдениях, мы можем сказать, что студенты с сильным чувством не испытывают затруднений в определении места ударения в словах.

RƏYŞİ: dos. L.Ələkbərova